शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार निरूपणम्

श्लेषालङ्कारः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ?
इति सिद्धान्तपक्षस्य सम्यङ्निरूपणम् ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् पूर्वं पक्षस्य समालोच-
नम् पूर्वं करणीयं कृते सति सिद्धान्तपक्षस्य स्थापनमिति
मते - काव्यप्रकाशकारैः 'उद्भट' मतं न स्वीकृतं । तथाहि
अत्र [illegible] 'शब्दार्थालङ्कारत्वम्' शब्दार्थ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति काव्यप्रकाशकाराः ।
[illegible]
[illegible]
श्लेष एव ।

अत्र च अलङ्कारसर्वस्वकाराः - इत्यादौ शब्दभेदः । अर्थभेदेन शब्द
[illegible] इति सिद्धान्तादिदं
[illegible] शब्दालङ्कारत्वमेव । [illegible]
[illegible]
अर्थालङ्कारत्वम् [illegible]
[illegible]
[illegible] अर्थालङ्कारत्वं प्रसङ्गः ।
इति चेत् ! तत्र [illegible] अर्थालङ्कारत्वं
[illegible] अर्थालङ्कारत्वं तथापि [illegible] इत्यादौ
[illegible] । तस्मा-
[illegible] । अत्र च शब्दं परिवर्तितेऽपि
इत्यादौ अर्थश्लेष एव ।

रुद्रटाचार्यमतम् - सभङ्गश्लेषो शब्दश्लेषः,
अभङ्गश्लेषो स्वभावात् अनेकार्थैः शब्दैः अनेकार्था-
भिधाने शब्दश्लेषः, स्वभावात् एकार्थैः
शब्दैः अनेकार्थाभिधाने अर्थश्लेषः इति एतद्धि
[illegible] कारस्य मतम् । तथा च उक्तम् अर्थश्लेष
निरूपणप्रसङ्गे — शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषो-
ऽनेकार्थवाचनम् इति सिद्धान्तं एतत् पक्ष मता-
वलम्बिनः वदन्ति । इत्यलम् ।

उपेन्द्र झा

9/9/20

सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
मुकेरियाँ, पंजाब

शास्त्री द्वितीयखण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्यदर्पणः षष्ठः परिच्छेदः

पूर्वरङ्गस्य लक्षणमुल्लिख्य सूत्रधारस्य स्थापकस्य च स्वरूपं निरूपणीयम्।

पूर्वरङ्गः — सूत्रधारादिना नाट्यशालायां विघ्नानां निराकरणाय नान्दीगीतादिप्रभृतीनि सर्वं = सुखं यथा स्यात् एतदर्थं नियमान् यदाचरन्ति स पूर्वरङ्ग उच्यते। अर्थात् पूर्वरङ्गो नाम रङ्गोपस्थितिविधेः नान्दीपाठवादनगीतादि नानाविधाङ्ग विशेषो नाट्यादौ सूत्रधारादि नटैरनुष्ठेयः कर्मविशेषः। उक्तं च साहित्यदर्पणे —

'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते॥' इति

सूत्रधारः — नाटकस्य प्रबन्धकर्ता सूत्रधारो भवति। सूत्रं च नाटकीयं वस्तु। उक्तं च —

'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते॥' इति

स्थापकः — काव्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः। सूत्रधार सदृशगुणाकारो रसं नाटकरूपं काव्यं आस्थापयति = स्थापयति पुरस्करोति प्रकाशयति। अथ स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा, मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा वस्तु बीजं मुखं पात्रं वा सूचयति। इत्थं च पूर्वरङ्गस्य प्रयोक्ता सूत्रधारः। नाटकस्य काव्यार्थस्य प्रकाशकः स्थापकः। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः॥' इति

इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यगाचरणाभावाद् एक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः।

इति

उपेन्द्र शर्मा
९/९/२०
[illegible] साहित्य
[illegible]
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अभिज्ञान शाकुन्तलस्य नाम नाटकस्य
चतुर्थाङ्कस्य श्लोक व्याख्या।

'यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु॥'

श्लोकोऽयं 'पुराकवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठित कालिदासः' इत्युक्ति दिशा कविकालिदास नाम भाजेन, अप्रतिम प्रतिभा सम्पन्नेन, कविता वनिता विलासेन, महाकविना कालिदासेन विरचितस्य निखिल नाट्य तल मूलस्य, नाट्यकला प्रतिभितस्य, सर्वथा नवनवीन नाट्य साहित्ये शिरोरत्नभूतस्य संस्कृत साहित्य नवनीत स्वरूपात अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य चतुर्थाङ्कात् गृहीतोऽस्ति।

श्लोकेऽस्मिन प्रभातात प्रतिनिवृत्तेन महर्षिणा कण्वेन होमोपलक्ष्यकाले मादिष्टः कण्वशिष्यः — 'हन्त! प्रभातम्' इति ज्ञात्वा प्रातः कालस्य वर्णनं करोति।

एकतः ओषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति, एकतः अर्कः अरुणपुरःसरः आविष्कृतः युगपद् तेजोद्वयस्य व्यसनोदयाभ्याम् एषः लोकः दशान्तरेषु नियम्यत इव।

एकतः = एकस्यां दिशि ओषधीनां = औषधिविशेष लतानाम्, पतिः = स्वामी चन्द्रः अस्तशिखरम् = अस्ताचलं याति = गच्छति, एकतः = अपरस्यां दिशि अर्कः = सूर्यः अरुणः = सूर्यसारथि पुरः = अग्रे सरति = गच्छति- यस्य सः आविष्कृतः = उदेति, युगपत् = एककाल एव कालेन तेजसोः द्वयमिति तेजोद्वयं तस्य तेजोद्वयस्य = सूर्यचन्द्रमसोः व्यसनं = विनाशः अस्त इति उदयः = उन्नतिश्चेति ताभ्याम् एषः = दृश्यमानो लोकः = लोक समाजः दशान्तरेषु = दशा परिवर्तनेषु नियम्यते = शिक्षते इत्येवं प्रेक्षणायम्।

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। वसन्ततिलका वृत्तम्-
'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा
७/७/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
बुरकुण्डा, अटियाँ